

застереженням, що утворена одиниця повинна була складатися із соціально-економічної позиції свого роду регіон.

Інший важливий момент, що вносив Закон від 29 листопада 1972 р. у розвиток організації території Польщі, – можливість створення спільних народних рад і загальних органів управління для сусідніх гмін і міста.

Говорячи про гмінну реформу, не можна не торкнутися допоміжної одиниці – солецтва. Закон від 29.11.72 р. остаточно чітко визначив місце цієї одиниці в мікрорегіоні, що, повинна була являти собою гміна, розширив повноваження сільського самоврядування в питаннях господарського, соціального і культурного будівництва на селі. Правила створення допоміжних підрозділів гміни містив Закон від 22.11.73 р., який також вводив їхню офіційну назву – солецтво (ст.92).

У період проведення реформи Законом від 29.11.72 р. була закріплена ліквідація селищ як самостійних одиниць територіального розподілу, хоча фактично цю роль вони втратили значно раніше. Причини занепаду селищ указувалися вище, слід тільки зазначити, що селища практично не відрізнялися своєю структурою від малих міст. Доля їх вирішувалася або наданням статусу міста, або включенням їх в одиницю сільського типу.

Таким чином, модель управління на місцях не була стабільною, а реформа з 1972-1975 рр., з огляду на необхідність збільшення числа виокремлених органів, впроваджувала організаційне розпорощення, а подекуди навіть елементи анархії в діяльність місцевої адміністрації.

В законодавстві, що видавалось у 70-ті роки, народні ради визначалися як органи державної влади і самоврядування, – спочатку «самоврядування суспільного», у 80-ті роки навіть «самоврядування територіального»[5, s.59]. Ці визначення, з огляду на збереження неподільності державної влади як відправної засади державного ладу, не означали навіть часткового повернення до справжнього територіального самоврядування.

Список літератури: 1. Leonski Z. Samorząd terytorialny w RP. Warszawa, 2001. 2. Ura Cz. Samorząd terytorialny w Polsce Ludowej 1944-1950. Warszawa, 1972. 3. Antoszewski A. Władza i samorząd a zagadnienia kompetencji rad narodowych // PiP. 1983. №4. 4. Kulesza M. Władza lokalna w systemie reformy // PiP. 1983. 5. Izdebski H. Samorząd terytorialny. Podstawy ustroju i działalności. Warszawa, 2001. 6. Reiss A., Ryszka F., Szcześniak A. Historia doktryn politycznych. Materiały źródłowe. Warszawa, 1972. 7. Leonski Z. System organizacji i funkcjonowania terenowych organów przedstawicielskich i organów administracji państwowej w PRL. Warszawa-Poznań, 1989.

Надійшла до редколегії 17.05.04

В.М. Заруба

ПРОБЛЕМИ ЗЕМЕЛЬНОГО І ДЕРЖАВНОГО ПРАВА ГЕТЬМАНЩИНИ В 1 ТА 4-МУ ТОМАХ ПРАЦІ М.Є. СЛАБЧЕНКА «ОРГАНІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ»

1920-ті роки у творчій біографії історика українського права, професора Одеського інституту народної освіти М.Є. Слабченка (1882-1952 рр.) стали найбільш плідним періодом наукової праці. Поєднуючи вивчення історико-юридичних проблем Гетьманщини з її соціально-економічним розвитком,

вчений створив цикл праць, котрі не втратили наукового значення, роблячи честь автору і національній правознавчій науці. Від 1922 р. в Одесі почала виходити монументальна серія хронологічно і тематично пов'язаних монографій історика під спільною назвою «Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни», за яку йому й присуджено ступінь доктора наук без захисту дисертації – за наукові заслуги (*honoris causa*).

Наголосивши, що в його студії особливе значення мають проблеми господарства та права, економіки і юридичної надбудови, М.Слабченко констатує, що без розв'язання їх співвідношення неможливо поставити на твердий ґрунт дослідження історії держави і права України в цілому та періоду козацько-гетьманської держави зокрема. Вмотивовуючи вибір саме таких аспектів дослідження, правник зазначає, що соціально-економічні фактори в еволюції правового побуту Гетьманщини мали визначальне, детермінуюче значення. Застосовуючи марксистську формаційну періодизацію, він поділяє час з 1648 до 1914 рр. на епохи торгового капіталізму, кріпосного права та буржуазно-капіталістичну і підпорядковує їй власний проблемно-хронологічний методичний підхід. Соціально-економічну історію Гетьманщини М.Слабченко намагався подати в нерозривному зв'язку з історією публічного і приватного права та в органічному поєднанні із загальним розвитком тогочасного європейського господарства.

У першому томі, – «Землевладение и формы сельского хозяйства» [Одесса: ГИУ, 1922. – VIII + 222 + 2с.] історик ретельно дослідив процес залюднення України до Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, детально розглянув етнографічний і соціально-становий склад населення, громаду, родові пережитки, займанщину, толоку, сервітути, як форми землеволодіння, майно, нерухомості та систему володіння тим майном і нерухомостями, кругову поруку, розвиток товарно-грошових відносин, панщину, монастирське та рангове землеволодіння, фамільні добра, оренду, ціни на продовольство, ренту, фінанси, еміграційно-імміграційні процеси, селянські розрухи. Книга складається зі вступу, восьми безіменних розділів та доданого списку використаних джерел і літератури. На початку праці М.Слабченко подає цікаві дані про форми земельної власності на українських землях у складі Речі Посполитої, густоту їх заселення, правове становище населення, повинності селян. Проте, віддаючи данину вульгарно-соціологічним новелам часу, Слабченко ототожнює класи і національності, називаючи поляків «класом земельного капіталу», а українців – «класом праці». Він пише, що в Річі Посполитій «фігурували не просто класи, але класи-національності, класи-народи, – державний й недержавний» [с. 8].

Дослідником характеризуються шляхи набуття власності на землю, але не у вигляді приватного володіння, а фактичного користування. Щоправда процес представлено дещо плутано і спрощено. На його думку, покинуті шляхтою землі займали всі бажуючі – селяни, козаки, міщани, старшина, духовенство, землевласники і безземельні, багаті і бідні. Але висновок робиться несподіваний: усі землі перейшли в руки українських трудящих мас

[с. 24]. Цілком слушно підкреслено відсутність на початковому етапі розвитку Гетьманщини різниці між юридичним поняттям власності та володіння, чому сприяли гетьмани, котрі за розрухами не мали часу на засвідчення відповідних документів. Простежено динаміку змін співвідношення між цими категоріями, як формою реалізації суб'єктивного права на землю.

Досить детально вивчається питання про засоби виробництва, господарський двір, функціонування общини, її адміністративно-правове становище, вартість землі, залежно від якості та місцерозташування від села чи міста, операції купівлі-продажу, дарування, застави, оренди землі, її концентрацію в руках козацької старшини, статистичні дані про ціни, кількість та густоту населення, розподіл його за станами та верствами (мішани, козаки, селяни). Існування сервітутів правознавець пояснює функціонуванням своєрідної форми обмеженого користування якоюсь земельною власністю. Простежується динаміка ціноутворення, розповсюдження певних грошових одиниць, їх курси та співвідношення.

Торкаючись спадкового права, М.Слабченко розкриває процес передачі і концентрації земельної власності в руках окремих родин та соціальних груп, церковних парафій і монастирів, яким робили щедрі подарунки представники сотенної, полкової та генеральної старшини. Цінні узагальнення та чисельні приклади і статистичні дані з означеного питання мають наукове значення і сьогодні. Ретельно вивчаються істориком права земле-власницькі маєтки, які він поділяє за видовою ознакою на панські (поміщицькі), рангові, монастирські, ратушні та вільні (козацькі). Висловлюється припущення, що загальною тенденцією їх розвитку стало скорочення рангових та вільних і ріст приватновласницьких типів маєтностей, зокрема, поміщицьких. Означений процес спонукала інтенсифікація господарської діяльності, легалізація передачі панам вільного населення у тимчасове, а з часом і у постійне володіння та власність. Розвиток різногалузевої сільської економіки потребував робочих рук, що, зрештою, і привело знову до запровадження в Україні кріпосного права, але вже московського зразка.

Концентрація земель в руках старшини, відповідне гетьманське законодавство, ріст повинностей поземельно залежних селян, руйнування дрібних господарств, котрі не витримали конкуренції у товарно-грошових відносинах з панськими і привели до узалежнення безземельних від землевласників, а катерининські закони лише формалізували їхній кріпосний стан [с. 107, 176–178, 202]. Конкретизуючи означені положення, М.Слабченко простежує, як козацькі господарства індивідуалізувалися, розвиваючи рослинництво (пшениця, гречка), городництво, садівництво, скотарство. Поміщики та старшина застосовували панщинні роботи, грошовий та натуральний чинш. Одержання ренти дало панам можливість нагромадити «первісний капітал», «додаткову вартість», який вони використали, вклавши в промисловість та торгівлю. Тобто, розвиток товарно-грошових ринкових відносин в Україні Слабченко обумовлює закріпаченням селян як формою первісного нагромадження капіталу. А «первісне накопичення стало вилитися в інші форми, що відповідали новому становищу речей у європейському господарстві, частиною якого було господарство України» [с. 204].

Звідси робиться висновок про Гетьманщину як частину європейського господарства, нові виробничі відносини розвивалися в ній у європейському контексті та економічному просторі [с. 204].

Найбільшим за обсягом і найгрунтовнішим за глибиною вивчення питання є четвертий том: «Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII – XVIII вв.» [Николаев: ГИУ, 1925. – VII + 332 с.] який складається з дванадцяти розділів і в якому аналізується склад і управління господарством Гетьманщини. Вчений піддав вивченню такі аспекти управлінської структури як податки і видатки військового скарбу та державний бюджет, московський податковий контроль, утримання свого і московського війська, державне козацьке і церковне майно, ратушне господарство міст, рангові і гетьманські маєтності, господарську діяльність та соціально-економічну політику козацької старшини, державну скарбницю, її функції та структуру, склад козацтва і його повинності, державно-правовий контроль Москви за Гетьманщиною, його форми і методи, роль церкви і духовенства в житті країни. Історико-юридичне значення має глибокий аналіз М.Слабченком рангових та маєтних земельних пожалувань, складу і управління державним майном, стосунки Генерального військового скарбу з оподаткованим і вільним населенням, гетьманського домену тощо. За широтою і рівнем дослідження це найкращий том серії. Варто також відзначити, що праця і нині лишається єдиним в українській історико-юридичній науці монографічним дослідженням державного господарства козацько-гетьманської України XVII – XVIII ст.

Наприпочатку автор зазначає, що об'єктом його уваги стало публічне (державне) господарство Гетьманщини, а предметом дві великі галузі: «майно та різного роду побори і повинності». І перше, і другі слугували інтересам панівного в Україні козацько-старшинського, а згодом шляхетсько-дворянського класів, які мали на меті забезпечити собі додаткову вагтість за допомогою апарату примусу, спочатку свого, а згодом російського. Спираючись на силу поліції та армії, землевласники захопили козацькі і селянські наділи, а позаяк низи не змогли витримати фінансового тиску, то невдовзі втрапили у кріпосну залежність до державців. М.Слабченко пише, що «кріпосне право з'явилося у нас, як і в Росії, не від держави, а за допомогою держави, при допомозі політичної організації пануючих класів. До такого результату дійшли різними шляхами: тиском в приватно-правових стосунках, як показано в попередніх томах, та не менш сильним тиском публічно-правового типу, як установлюється в цьому томі» [с. II – V].

Дослідник підкреслює, що у XVII ст., у часи дрібної власності, повинності відігравали головну роль, а різні податки та оброчні платежі існували як натуральні. У XVIII ст. повинності і податки переводяться в цінний та грошовий еквівалент, що в свою чергу призводить до прискореного обезземелювання та закабалення селян, міщан і козаків. Українські землевласники та душевласники, не будучи впевненими в надійному правовому захисті надбань з боку гетьманського правління, пішли на класовий зговір з російським дворянством та купецтвом, котрі в боротьбі за південні причорноморські землі теж були зацікавлені у збереженні кріпосних порядків у

Гетьманщині. Російський уряд створює органи влади, котрі поступово обмежують автономію України, «спочатку допомагаючи українській адміністрації, потім контролюючи її, та зрештою виключно розпоряджаючись в країні» [с. VI].

Автор розпочинає виклад з характеристики Хмельниччини. Маса польського суспільства, змінивши на землі великого пана на дрібного власника, по суті нічого не дістала і висловлювала невдоволення. До того ж, в середині XVII ст., хоча центральний український уряд і вважався республіці незалежним і самостійним, насправді ж міг користуватися лише тими правами і здійснювати лише ті функції, які окреслювала московська царська влада. Історик подає вичерпний аналіз українського полково-сотенного устрою, починаючи з найнижчої ланки адміністративно-територіального поділу Гетьманщини – куреня. Аналізується територія, склад, управління куреня, показано функції курінного отамана та його помічника – осавула, розкривається сутність таких прошарків козацтва як виборні козаки та підпомічники. Автор вважає, що як гетьман мав свій полк, а полковник сотню, так і сотник мав власний курінь [с. 17 – 26].

Аналізуючи публічне право, автор твердить, що воно являло собою лише форму управління для панівного класу. Він вважає, що за природою публічне право таке ж як і приватне (цивільне), оскільки те й інше ховається в гаманець, – себто є такого ж капіталістичного походження, тобто від власності. Різниця ж полягає в тому, що суб'єктом виступає весь клас. Мета ж їхня однаковійська, позаяк публічне право в кінцевому підсумку захищає ті ж класові інтереси, що й приватне.

Вивчаючи правове становище козацтва, М.Слабченко акцентує увагу на грошовому утриманні та платні, за яку козаки немало поборолись і зрештою у XVIII ст. їм стали виплачувати гроші за військові походи. Російський же уряд вважав, що в нього є певні обов'язки щодо виплат лише перед Запорозькою Січчю, службу якої прирівнював до служби донських козаків, а на армію гетьманів дивився як на земську рать, місцеве ополчення. У XVIII ст. з більш конкретною диференціацією українського суспільства на класи, козацтво втратило значення революційної сили, його інтереси все більше захищали наймані та російські війська, до складу яких охоче йшли і шляхта, і старшина, які уникали військової служби і все більше схилялися до адміністративного управління краєм.

Альою та омеєю державного господарства лівобережної автономії XVII ст. М.Слабченко вважав домени, котрі розрослися завдяки звільненню країни від влади Речі Посполитої. Доменом в Гетьманщині називали запасний земельний фонд держави, а не самостійно, активно діюче майно. З доменів виділяли рангову землю шляхтичам, що вступали на гетьманську державну службу. Роздавали рангові землі не залежно від якості і місцевості, особливо в XVII ст., коли зацікавлення росло у бік кількості власності, яку збільшували законними і незаконними способами. У XVIII ст., коли ранговий фонд через роздачі направо і наліво обмілів, старшина уже почала розбиратися і в якості земель. Роздача земель на ранг знаходилася в руках гетьмана, а за його відсутності – у центральних урядових установ. Їх

надавали як у тимчасове володіння, на помісному праві, так і як пожалування на вотчинних (спадкових, приватновласницьких) правах. Рангові та вільні земельні маєтки давали державі можливість утримувати величезну масу свого та російського війська, своїх і московських чиновників та урядовців різного роду.

Вперше в історико-правовій науці М.Слабченко досліджує державно-правове становище гетьмана в публічному господарстві Гетьманщини, відзначаючи, що спочатку він був васальним володарем з широкими військовими, судовими, адміністративними, політичними, фінансовими та законодавчими функціями. Володіючи верховенством влади, гетьмани видавали пожалування, проводили конфіскації, встановлювали податки, розпоряджались земельним фондом. Наділяючи маєтностями старшину, гетьманський уряд стягав потім з них збори збіжжям, грошима, ремісничими виробами, товаром, продуктами, худобою. Гетьман мав у володінні і розпорядженні як особисте, так і публічне (державне), або рангове майно. Посилаючись на Вольтера, М.Слабченко вважає, що з часів І.Скоропадського влада гетьмана зменшилася до функцій управителя провінції, хоча урізана влада не зменшила його статки [с. 82]. І тут же наводить статистичні дані про гетьманські прибутки з різних полків, показує розкіш гетьманських палат, вносячи тим самим щораз більше об'єктивних рис до дещо зідеалізованих образів правителів Лівобережжя.

Розкриваючи сутність правового становища окремих соціальних груп Гетьманщини, історик відзначає, що державне господарство козацької автономії велось переважно в інтересах і в значній мірі задля гетьманського добробуту та пануючих груп шляхетства і духовенства, котрі турбувалися лише власними інтересами, ніскільки не думаючи про забезпечення прав інших верств. Першу привілейовану групу країни складали українські шляхтичі, російські (різного походження) дворяни. Другу групу складало духовенство, котре користувалося різними правами та привілеями і мало самостійне і самодостатнє значення. Будучи на місцях представниками влади, біле і чорне духовенство захопило права на землю, на судочинство, присвоїло права опіки над мало- та -неповнолітніми дітьми-сиротами землевласників, безборонно і безконтрольно користуючись їхнім майном.

Чільне місце в книзі посідають проблеми, пов'язані з податками, повинностями, наповненням та витратами державного бюджету. До оподаткованого населення автор відносить міських обивателів ратушних й магістратських міст, підданих та підсусідків різних видів, орендарів, бобилів і городників. На його думку, існували дві категорії повинностей та податків: на користь українських власників та на користь різного роду московських діячів. Збирали податки і вимагали відбування повинностей в різній формі. Для другої половини XVII ст. вони полягали головно у формі натуральних «внесків», а організація зборів зосереджувалася в руках міської буржуазії, а у XVIII ст. переважають грошові «датки», організація зборів яких концентрується в руках воєнної адміністрації. На ґрунті звільнення від поборів та повинностей виникали конфлікти між українською буржуазією та московською, яка мешкала на Лівобережжі.

В договірних статтях України з Росією державно-правове врегулювання питання визначається неповнотою, класовим обмеженням. Найважливішою повинністю, яка обтяжувала все населення, на думку М.Слабченка, вважався прокорм охотницьких та московських військ, який спочатку був натуральним, а згодом – грошовим. Суто грошове оподаткування, на яке перейшла Гетьманщина у XVIII ст., не стало для краю несподіванкою. Адже московська, військово-меркантилістична система, що діяла в Україні, теж пов'язувалася з грошовим обкладенням. До найранніших форм грошових зборів належало й подимне, впроваджене поляками в селах, містах і містечках ще 1629 року. Гербове мито Гетьманщина запозичила у XVIII ст. з Росії, де воно впровадилося ще 1698 року. Запровадження гербового паперу ще більше ускладнило і так недосконале українське судочинство.

Існували й інші різновиди податків, про які також пише вчений. Зокрема, необкладні збори з підприємств, надзвичайні податки, збори з посад, прямі та опосередковані податки. Майже всі податки відзначаються стабільністю, а в кінці XVII ст. навіть вчинено спробу уніфікації системи оподаткування у вигляді оренд, а пізніше – відкупів, що не скасовувало місцевих поборів, які сприяли мобілізації землі козацькою старшиною у населення. Розкладка різних податей і повинностей проходила кілька етапів. Перш за все складався реєстр оподаткованого населення, потім визначалися підстави оподаткування, за чим обивателів розподіляли за графами певних податків згідно з підставами, а фіскальні чиновники доводили до них запропоновані платежі. Механізм розкладки пов'язувався з адміністративним поділом і розподілявся по полках, сотнях та куренях, селах і хуторах. Невеличкі міста теж не виділялися в окремі фінансові одиниці. Здійснення зборів покладалося на різних агентів влади або на органи самоуправління. Згідно з угодою 1654 р. «доходы всякие денежные и хлебные собирать и отдавать в казну» покладалося на міських урядовців під наглядом московських воєвод та комендантів, в призначенні чи обранні яких українська влада прагнула брати участь.

М.Слабченко аналізує і видатки державного бюджету, котрі спрямовувалися головню на військові потреби, а «культурним цілям доводилося відсунути на задній план». Україна ще в кінці XVII ст. перейшла на грошове утримання урядовців та військовослужбовців. У XVIII ст., окрім жалувань, запроваджуються й різного роду пенсійні утримання. Позаяк грошей не вистачало на покриття навіть першочергових потреб, відтак зростали заборгованості по виплатах і жалувань, і пенсій, що вело до росту податків та безоплатних служб. Значних коштів потребувало утримання московських ратних людей та сердюцьких і компанійських полків.

Паралельно з Л.Окиншевичем і незалежно від нього М.Слабченко вивчив проблему старшинської ради в центральних установах Гетьманщини, яка замінила загальнонародну (чи загальнокозацьку) раду. Правознавець стверджує, що оцінюючи низи, чернь, як деструктивний, неорганізований і непрогнозований натовп, козацька старшина перестала скликати загальні ради, а почала збиратися сама на з'їзди, у великі свята (на Різдво, Покрову, Великдень, Трійцю) або позачергово на вимогу гетьмана, щоб забезпечити

власні інтереси в державі. Метою старшинські ради передбачали поради гетьману, побажання уряду, висловлювання думок з різних політичних, соціальних, економічних та законодавчих питань. Новий державний інститут влади звітував про свою діяльність гетьману чи цареві, упорядковував та узгоджував прибутки і видатки бюджету, санкціонував дії гетьманів то-що. Нормативно-правового конституційного врегулювання статус старшинських з'їздів ніколи не мав, а діяв на договірній основі з гетьманом, який на них головував. До складу старшинської ради входили генеральні уряди, полковники, по одному депутату від кожного полку з числа значкових чи бунчукових товаришів. Поскільки депутати мали радитися з гетьманом, то вчений і визначає функції з'їзду як дорадчі [с. 252 – 254]. Окреме місце відведено дослідженню структури, функцій, компетенції та повноважень такої центральної установи як військова скарбниця, або Скарбу, в зв'язку з податками, пенсіями, жалуваннями та нагородами [с.286]. Спочатку в державі, яка формувалася, існував військовий скарб, підпорядкований гетьману, та полкові скарби полковників. В компетенції гетьманського скарбу перебувало як майно самого гетьмана, так і всі державні домени і доходи. У XVIII ст. гетьмани втратили владу над скарбом, а заодно і більшість державних прерогатив, які перейшли до російських резидентів та намісників [с. 256 – 258]. Аналізується структура скарбу, майно, витрати, скарбова канцелярія, функції канцеляристів. Показуючи залежність державних функцій від фінансів, історик логічно підводить читача до висновку про включення бюджету Гетьманщини до імперської казни.

Багато місця присвячено історії впровадження та діяльності в Україні структур Малоросійського приказу. За версією вченого він міг виникнути у 1649, 1654, чи у 1663 р. Висновок робиться на підставі аналізу наявної літератури, подачі різних думок з проблеми. Сьогодні ми маємо фундаментальні дослідження К.Софроненко, Л.Окиншевича та В.Дядиченка, котрі переконливо довели, що Малоросійський приказ утворено 1663 р. До цього часу діяла Канцелярія малоросійських справ у складі Посольського приказу, котру М.Слабченко ототожнив з новим приказом. Автор здебільшого зупиняється не на адміністративно-державних та правових функціях Приказу, а на його фінансовій та фіскальній політиці щодо України. Утримуючи російські війська на Лівобережжі і оперуючи значними коштами, приказні урядовці збирали податки з українського ж населення за допомогою воевод, котрі вели спеціальні кошторисні книги. Установа регулювала земельні, промислові, торгові та фінансові питання в Гетьманщині. Дослідник спростовує думку окремих істориків про перейменування у 1722 р. Малоросійського приказу в Малоросійську колегію: остання, на його думку, створювалася з судовими, а не фінансовими функціями, а її мета полягала в тому, щоб діючи в Гетьманщині, поступово усунути від влади козацьку старшину [с. 281-282].

Насамкінець правознавець констатує, що з часів Другої Малоросійської колегії Гетьманщина входить до складу Російської імперії звичайною провінцією, себто в політичному сенсі вона померла, а в господарському – втратила самобутність. Не остання вина в цьому й українського панства,

яке спокусилося «лакомством нещасним» – великим ринком, привілеями, маєтками, дворянством.

Звичайно, не все в книзі бездоганне. Складність і новаторський характер проблематики обумовили певні огріхи означених досліджень. Найбільше їх, напевно, у посиланнях на джерела та літературу, хоча частка вини тут є редакторів та коректорів видавництва. Створює перешкоди у користуванні відсутність чіткої архітекtonіки, – поділи на розділи, назви їх, перелік у змісті. Непослідовність викладу спричинила часті повтори і звернення до одного й того ж питання у різних місцях. Неоднозначно можна оцінювати і конкретно-методичні підходи в певних частинах праці. В ототожненні соціально-класової та національної стратифікації суспільства проглядають вульгарно-соціологічні рецепції, а в характеристиці взаємин поляків та українців занадто багато спрощеного, примітивно-класового детермінізму в дусі пролеткульту та непу початку 20-х рр. Відсутність місцями логіки і послідовності у викладі, безапеляційність і фактична недоведеність деяких висновків теж не покращують твір. Та все ж, означимо, що недоліки як такі притаманні не лише творам М.Слабченка. У нових, недосліджених проблемах їх допускає більшість вчених. На недоліках вчимося. А загалом монографія містить більше досягнень, ніж прорахунків. Праця вражає широким колом порушених питань, значним охоплення хронологічних меж, систематизацією та глибиною аналізу джерельних матеріалів. Це було дійсне нове слово в науці за методикою опрацювання матеріалу, оригінальністю та змістовністю висновків, поєднанням новітньої методики та методології, обсягом написаного, єдністю правових, політичних, економічних та соціальних аспектів в одній праці.

Надійшла до редколегії 28.06.04